

Original Article

Review and Analyze the Manuscript "Ahmadi Letter or Islamic Health Preservation" Author Dr.Amir Khan 1914

Fatemeh Sadat Jalali Chimeh¹, Soheila Torabi Farsani^{2*}, Feizollah Boushasb Gousheh³

1. Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.
2. Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran. (Corresponding Author)
Email: tfarsani@yahoo.com
3. Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Received: 25 Dec 2018   Accepted: 29 Apr 2019

Abstract

Background and Aim: Thesis "Ahmadi letter or Islamic Health preservation" written by Dr.Amir Khan Ashori, who was one of the late Qajar era students that dispatched to Europe to study medicine and then he became a teacher of medicine sciences in Darolfonone. This book was his doctoral dissertation. The main aim of Author in this manuscript is to provide strong documents to prove that Islamic health science has great effect on social public health.

Materials and Methods: In this study we used library methods and Content analysis tools to reviewing this manuscript "Ahmadi letter or Islamic Health preservation". In examining the book of "Islamic Health preservation", it has been tried to be trustworthy in citing the contents of the book and to avoid any bias in the presentation of the material.

Findings: Studying and reviewing this Islamic medical manuscript is very essential and useful in understanding the public health and hygiene condition of the Qajar era community, because many history books lack such valuable information.

Conclusion: The results indicated that, despite of Qajar era community principles of health and hygiene and also regarding to Islamic medical science, but due to lack of public infrastructures and hygiene infrastructures, some of infectious diseases disease and infectious diseases and also communicable disease were highly epidemic.

Keywords: Islam; Qajar; Thesis "Ahmadi letter or Islamic Health preservation"; Dr.Amir khan Ashori

Please cite this article as: Jalali Chime FS, Torabi Farsani H, Boshasb Gousheh F. Review and Analyze the Manuscript "Ahmadi Letter or Islamic Health Preservation" Author Dr.Amir Khan 1914. *Med Hist J* 2019; 11(38): 75-96.

حفظ‌الصحه اسلامی

(بررسی و تحلیل نسخه خطی «نامه احمدی یا حفظ‌الصحه اسلامی» اثر دکتر امیرخان عاشوری ۱۳۳۲ ق.)

فاطمه‌سادات جلالی چیمه^۱، سهیلا ترابی فارسانی^{۲*}، فیض‌اله بوشاسب گوشه^۳

۱. دانشجوی دکترا، گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

۲. دانشیار گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. (نویسنده مسؤول) Email: tfarsani@yahoo.com

۳. استادیار گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

دریافت: ۱۳۹۷/۱۰/۴ پذیرش: ۱۳۹۸/۲/۹

چکیده

زمینه و هدف: رساله «نامه احمدی یا حفظ‌الصحه اسلامی» اثر دکتر امیرخان عاشوری از دانش‌آموزان اعزامی اواخر عصر قاجار برای فراگیری طب به اروپا بود و سپس معلم طب دارالفنون شد. این کتاب رساله دکتری او بود. مسأله اصلی این پژوهش متکی بر این اساس است که نویسنده سعی می‌کند در این رساله نشان دهد آموزه‌های اسلامی در زمینه بهداشت تأثیر بسیاری در حفظ سلامتی جامعه دارد.

مواد و روش‌ها: این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای است و مطالب کتاب «نامه احمدی یا حفظ‌الصحه اسلامی» به روش تحلیل محتوا بررسی و تحلیل شده است. در بررسی کتاب حفظ‌الصحه اسلامی سعی شده است امانتداری در استناد به مطالب کتاب و پرهیز از هر گونه جانبداری در ارائه مطالب رعایت شود.

یافته‌ها: این کتاب به نکات و مسائل اسلامی و بهداشتی پرداخته است و مطالعه و بررسی آن در آشنایی با زمینه‌های سلامت و بهداشت جامعه عصر قاجار سودمند است، زیرا بسیاری از کتاب‌های تاریخی فاقد چنین اطلاعات ارزنده‌ای هستند.

نتیجه‌گیری: مطالعه و بررسی رساله نشان می‌دهد اگرچه جامعه عصر قاجار خواهان رعایت اصول بهداشتی و سلامت و به کارگیری توصیه‌ها و آموزه‌های اسلامی در حفظ سلامت و نظافت خود و جامعه بودند، اما به علت عدم توجه به زیرساخت‌های بهداشتی عملاً ناکام بوده است و بسیاری از بیماری‌های پوستی و مسری وجود داشته است.

واژگان کلیدی: اسلام؛ قاجار؛ رساله «نامه احمدی یا حفظ‌الصحه اسلامی»؛ دکتر امیرخان عاشوری

مقدمه

آموزه‌های اسلامی دارای اشاره‌ها و تعلیمات خاصی در سلامت هستند که تدبیر و عمل به آن‌ها می‌تواند زمینه‌های سلامت فرد و جامعه را مهیا سازد. بر این اساس آشنایی با این آموزه‌ها و احکام در پیشبرد سلامت معنوی جامعه نیز کارساز است. اعتقادات و ارزش‌های اخلاقی و مذهبی فرد هم به عنوان بخش مهمی از فرهنگ یک جامعه از عوامل مهم در سلامت و بیماری است (۱). طب سنتی ایران هم شامل دو قسمت طب نظری و طب عملی است. در طب نظری کلیه اصول و مطالبی که برای تشخیص ضروری است، مورد بررسی قرار می‌گیرد و در طب عملی یا علم تدابیر مسائل مربوط به روش‌های مختلف درمانی، مانند رژیم غذایی، دارو، حرکات‌های بدنی و مطالب لازم برای درمان مورد بحث قرار می‌گیرد (۲). نظام بهداشتی عصر قاجار هم شامل درمان سنتی حکیمان و عطاران بود. این حکیمان آموخته‌های خود را سینه به سینه منتقل می‌کردند یا بر پایه روابط پدر - فرزندی و گاه استاد - شاگردی طبیب شده بودند. قدرت تشخیص و درمان حکیمان نیز بسته به تجربه و مهارت آنان بسیار متفاوت بود (۳). در مناطق متعدد ایران هم، بعد از تشخیص بیماری ابتدا از درمان‌های طبیعی و در صورت ادامه بیماری از درمان‌های غیر طبیعی مانند اعمال یداوی استفاده می‌شد (۴).

توجه به طب سنتی و از جمله آموزه‌های اسلامی در سلامت از همان رویارویی نخستین با طب مدرن در دوره قاجار مد نظر بود. توجه به طب مدرن به طور خاص و علمی با تأسیس دارالفنون ۱۲۶۸ ق. شکل گرفت. در واقع در عصر قاجار در طب سنتی تغییراتی به وجود آمد. از آغاز سلطنت قاجار (۱۲۱۱ ق.) تا چند سال از سلطنت ناصرالدین‌شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ ق.) طب سنتی در واقع همان روند قدیم، یعنی بر اساس طب ابن سینا و رازی بود، با تغییرات مختصری که در طول زمان پیدا کرده بود. از اواسط سلطنت ناصرالدین‌شاه تا انقلاب مشروطه طب جدید کم‌کم وارد ایران می‌شود (۵). این تغییر ناشی از آموزش طب مدرن در دارالفنون بود (۶). تأسیس دارالفنون نشانه تغییر کمی و کیفی جایگاه پزشکی اروپایی در ایران بود. آموزش پزشکی اروپایی به تقابل با جامعه

پزشکی سنتی ایران منجر شد (۷). نخستین بار در دارالفنون پزشکی مدرن تدریس شد. بنای دارالفنون به دستور امیرکبیر صدراعظم ناصرالدین‌شاه در سال ۱۲۶۶ ق. آغاز شد و هیأتی از معلمان اتریشی که در میان آنان دکتر پولاک داروساز و پزشک بود، استخدام شدند. دارالفنون دارای هفت شعبه پیاده‌نظام، توپخانه، مهندسی، سواره‌نظام، پزشکی و جراحی، داروسازی بود (۸). در دارالفنون در رشته پزشکی برای افزایش آگاهی مردم هم اطبای ایرانی و هم اطبای خارجی جزوه‌ها و کتاب‌هایی منتشر می‌کردند که در آن مسائل آموزشی - بهداشتی در کتاب‌های درسی مدارس، روزنامه‌ها، جزوه‌های آموزشی در میان مردم برای آموزش بهداشت و پیشگیری از بیماری‌ها پخش می‌کردند (۹).

پس از قریب یک دهه تعلیم انحصاری پزشکی اروپایی در دارالفنون، در سال ۱۲۷۹ ق. طب سنتی نیز به برنامه آموزشی اضافه شد (۱۰). با ایجاد بخش طب ایرانی شاگردان طب مدرسه دارالفنون از روی کتاب‌ها و رساله‌های قدیمی، امراض و دواها و مسایل مهم طبی را می‌آموختند و بهتر کتاب‌های طبی اروپایی را به زبان فارسی ترجمه می‌کردند (۱۰). طب سنتی و تدبیرهای محدود دارالفنون کفایت امور بهداشتی و سلامت جامعه عصر قاجار را نداشت. شاهان قاجار صرف هزینه برای بهداشت، سلامت و درمان مردم را جزء وظایف خود نمی‌دانستند. خزانه قاجار هیچ وقت نتوانست هزینه راه‌اندازی مؤسسات بهداشتی و درمانی را به طور کامل پرداخت کند و یا حتی یک مورد بهداشتی و درمانی را به اتمام برساند (۱۱).

بستری این چنین از اوضاع بهداشتی و سلامت جامعه عصر قاجار می‌طلبد که به صورت جزئی و با توجه به منابع اصلی که در آن دوران نگاشته شده و آیین‌های از اوضاع جامعه‌شان بوده‌اند، به بررسی وضعیت سلامت عصر قاجار پرداخته شود. از سوی دیگر دین اسلام درباره موضوع بهداشت و سلامت، دارای دستورات خاص است که رعایت و عمل به مفاهیم آن‌ها باعث سلامت جسم و روان و در نتیجه سلامت جامعه اسلامی خواهد شد. این دو زمینه در کتاب «حفظ‌الصحه اسلامی» گنجانده شده و توجه و بررسی آن را می‌طلبد.

یافته‌ها

مسائلی که نویسنده در رساله‌اش مطرح می‌کند، در محیط اطرافش برجسته به نظر می‌رسید و به آن‌ها پرداخته است. مسأله اصلی شرب خمر بود. بر این اساس که آشامیدن شراب و سایر مسکرات مباح نیست، مگر در صورتی که طبیبی برای مریضش تجویز نماید، اگرچه در اسلام فوائد مسکرات ظاهری و صوری است و «حفظ صحت» در حرمت آن است. نویسنده بر این امر تأکید دارد که اگر ادیان قبل از اسلام به حرمت مشروبات امر می‌کردند، رواج آن زیاد نمی‌شد. اگر دین مسیحی مضرات مشروب و الکل را پیش‌بینی می‌کرد و منع شرعی می‌نمود، ملت‌های مسیحی نیز حرمت آن را می‌پذیرفتند. تشبیه خون و گوشت حضرت عیسی (ع) به نان و شراب که مسیحیان از فرموده‌های مسیح می‌دانند و محترم می‌شمارند، جعلی است و کلام آن پیامبر نیست (۱۲).

دین اسلام به مسأله نظافت تأکید دارد در میان وظائف شخص مسلمان نظافت بدن بیشتر از همه مطلوب و واجب بوده است و آن را در تضاد با نصرانی‌ها می‌داند که حُسن و لطافت را تحقیر نموده‌اند. در اسلام از مسائل دینی ابتدایی که آموخته می‌شود، غسل و وضو و سایر آداب پاکی و نظافت است و به آن توصیه می‌شود و چون از کودکی آموخته می‌شود در ضمیر و ذهنشان جا می‌گیرد و شخص مسلمان هر قدر هم که سست اعتقاد باشد و یا فقیر و غنی باشد، نظافت بدنی را از دست نخواهد داد. اسلام آب خوراکی و آب مخصوص نظافت را محترم می‌داند و نباید ناپاک شود، این احکام سرمشق علوم حفظ‌الصحه است، اما این احکام به درستی انجام نمی‌شد و مسأله آب که از مهم‌ترین مسائل حفظ‌الصحه عمومی و خصوصی است و در قوانین اسلامی نهایت اهمیت را دارد، در ممالک مشرق متروک شده بود.

نظافت به دو گونه است: نظافت عمومی، یعنی برای همه بدن، دوم آدابی که برای بعضی مواضع بدن به کار می‌رود. غسل و وضو و طهارت مختص آیین نظافت عمومی بدن است. قوانین اسلام با وضو و طهارت مسأله نظافت روزانه را در چندین مرتبه رعایت می‌کند. در غسل همه جای بدن باید شستشو شود، اما نویسنده اظهار می‌کند «بعضی از هم‌قطاران

توجه به طب سنتی و در کنار آن احکام و آموزه‌های اسلامی به طب باعث نگارش کتاب‌ها و دست‌نوشته‌هایی در حمایت از آن شد، از جمله این آثار کتاب «نامه احمدی یا حفظ‌الصحه اسلامی» است. این کتاب تألیف دکتر امیرخان عاشوری از دانش‌آموزان اعزامی به اروپا برای آموختن طب نوین در دوره قاجار بود. تقابل میان طب سنتی ایرانی با طب مدرن باعث شد که حتی تحصیلکرده اروپا و طب نوین خواستار نشان‌دادن ریشه‌های حفظ‌الصحه و سلامت در آموزه‌های اسلامی و دین و قدمت آن باشد، البته با این‌که وجود تعلیمات اسلامی را در حفظ‌الصحه یادآور می‌شود، زمینه‌ها و شرایطی که در دوره قاجار باعث عدم رعایت آن شده و کاستی‌ها و کمبودهای محیطی را نیز تذکر می‌دهد. بر این اساس پژوهش حاضر بر این پرسش اصلی قرار دارد؛ توجه به آموزه‌های اسلامی در «حفظ‌الصحه» (بهداشت) جامعه عصر قاجار به چه میزان رعایت می‌شد؟ در جامعه عصر قاجار که در مرحله آغازین گذار از سنت به مدرنیته بود، بسیاری از اصول سلامت فردی و محیطی رعایت نمی‌شد و عوامل محیطی نیز منشأ بسیاری از بیماری‌ها شده بود. تأکید بر جنبه‌های اسلامی بهداشت و سلامت تذکری در جهت تعدیل شرایط فردی و محیطی بود.

مواد و روش‌ها

این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و تحلیل محتوا به بررسی و تحلیل کتاب «نامه احمدی یا حفظ‌الصحه اسلامی» که توسط دکتر امیرخان عاشوری در سال ۱۲۹۳ ش چاپ شده است، می‌پردازد.

ملاحظات اخلاقی

در بررسی کتاب حفظ‌الصحه اسلامی سعی شده است امانتداری در استناد به مطالب کتاب و پرهیز از هرگونه جانبداری در ارائه مطالب رعایت شود.

غیر نظامی فرانسه خدمت کرد. دکتر امیرخان به واسطه اقامتش در اروپا و بیروت و هم‌نشینی با اروپاییان می‌دید که انحطاط ممالک شرقی و اسلامی را به دین مبین اسلام نسبت می‌دهند و به همین علت و بطلان این عقیده بحث‌هایی با آن‌ها داشته است و قصد داشت تا فلسفه دین حنیف و حقانیت اصول اسلام را در رشته تحصیلی خود ثابت کند و رساله (تز) دکتری خود را بر همین اساس قرار داد و مبحث «حفظ‌الصحه» را انتخاب نمود. این رساله ابتدا به زبان فرانسه بود و سپس به زبان فارسی ترجمه و منتشر شد و نام آن را «نامه احمدی» به نام پیامبر اکرم (ص) و نام احمدشاه قاجار قرار داد.

۲- زمینه‌های نگارش رساله حفظ‌الصحه

دکتر امیرخان تصور اروپاییان را نسبت به اسلام را خلاف حقیقت می‌بیند و علت عدم ترقی و تمدن در مشرق‌زمین را اسلام پنداشته‌اند که قوانینش کافی برای روزگارش نیست. علت را امیرخان این می‌داند که اروپاییان از قوانین اسلام بی‌خبر بوده‌اند، زیرا اسلام با تمدن مخالف نبوده و اگر ملل اسلامی از سایر ملل اروپایی عقب افتاده‌اند، در این مسأله اسلام علت آن نیست، زیرا دین مبین اسلام انسان‌ها را از امور دنیوی مانع نمی‌شود، بالعکس این وضعیت به این علت است که قوانین اسلام کامل انجام نمی‌شود و حتی در رابطه با سلامت و بهداشت هیچ دینی به اندازه اسلام به «حفظ‌الصحه» اهمیت نداده است. نویسنده در نگارش این رساله بر عدم تعصب خود تأکید دارد که در چند سال اقامتش در فرانسه همه او را به بی‌طرفی و بی‌غرضی می‌شناختند. مقصود از نگارش این رساله یادآوری نکات روحانی و مسائل دینی نیست، بلکه منطق فرامین شرعی را بازگو می‌کند. مطالبی که در این رساله ذکر شده‌اند، چهار فصل است: «فصل اول: در حرمت مشروبات مخمره فصل؛ دوم: در طهارت، غسل و وضو، حال حمام‌ها در شرق؛ فصل سوم: در شرح تنویر؛ حفظ‌الصحه اعضای تناسلی؛ فصل چهارم: در مسأله ختان» در رساله هر جا که احکام اسلامی را بیان نموده کاستی‌های آن را در عمل به آن‌ها در ایران و ممالک اسلامی و مخصوصاً مسائل حاجیان در رعایت حفظ‌الصحه بیان می‌کند.

اروپایی از طریق اعتراض اظهار می‌داشتند که اگر دست‌ها و اعضای تناسلی را درست بشویند، کافی است شستن تمام بدن، یعنی غسل به نظرشان افراط می‌آمد به عقیده ما در مسائل حفظ‌الصحه افراط‌نمودن بهتر و اولی‌تر از کوتاهی و ورزیدن باشد. «غسل‌های مستحب بیشتر در ایام حج توصیه شده است. لزوم پاکیزگی بدن در گرمای شدید خطه حجاز و لزوم اجرای آداب حفظ‌الصحه و نظافت به علت تعریق زیاد بدن و اجتماع چندین هزار نفری، نشان از حکمت و حقیقت توصیه‌های اسلامی دارد. این احکام حکیمانه برای شخص حاجی است که چند ماه مسافرت با شتر و اسب و قاطر در آفتاب سوزان و گردو غبار ناشی از سفر را دارد.

در اسلام به ازاله مو توصیه می‌شود و آن را برای زیبایی توصیه نمی‌کند و منظور اسلام حفظ‌الصحه بعضی از مواضع بدن است. فقط در اسلام محاسن برای مردان محترم شمرده که آن را پاک و تمیز نگاه دارد. در اسلام توصیه شده که سبیل را بزنند، زیرا که گرد و غبار و میکروب در آن است و هنگام غذاخوردن ممکن است وارد غذا شود. موی سر را باید کوتاه نگاه داشت و هر روز شانه زد. شانه‌کردن در اسلام از اعمال مستحب است، حتی پاکیزه‌نمودن دماغ از مو در اسلام مستحب است، زیرا زشتی خاصی دارد که باید دیده نشود.

بحث

۱- احوال مؤلف

رساله «نامه احمدی یا حفظ‌الصحه اسلامی» تألیف امیرخان بن علی‌اکبر عاشوری قزوینی ملقب به معتمدالوزاره است که در سال ۱۲۹۳ ش. چاپ شده بود (این نسخه خطی در آرشیو کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است). دکتر امیرخان عاشوری معلم طب مدرسه دارلفنون و رییس کل پزشکان نظام و ژاندرمری بود. امیرخان عاشوری با کمک میرزا نصرالله مشیرالدوله صدراعظم توانست برای تحصیل طب به اروپا برود. در فرانسه وارد مدرسه نظامی طبی در شهر لیون شد و مدت سه سال در مدرسه نظامی لیون مشغول تحصیل طب بود و مدرک دکترای خود را دریافت نمود. چند سال در دارالمعلمین نظامی طبی در پاریس و بیمارستان‌های نظامی و

۳- لزوم حفظالصحه در محیط

نویسنده اذعان دارد از همه ممالک اسلامی نسبت به عثمانی، مصر و الجزایر پرهیزکاری در ایران بیشتر است و فروش مشروبات الکلی در سایر کشورهای اسلامی بیشتر است و در تمام ایران یک میخانه پیدا نمی‌شود. ایرانیان مسکرات را نجس می‌دانند، حتی کسانی که خود نیز مشروب می‌خورند این اعتقاد را دارند که خود را نجس می‌دانند و هر چیزی که به آن دست زده‌اند، ناپاک می‌شود. در شهرهای بزرگ ایران مخصوصاً در تهران اروپاییان و مسیحیان مسافرخانه‌ها و رستوران‌های مرغوب تأسیس کرده‌اند و غذاهای فرنگی سرو می‌شود، اما مشتریان ایرانی بسیار محدود دارند و اگر هم چند نفر باشند برای شام خوردن در اول شب می‌روند تا ورود و خروجشان را به آن مکان که مشروب در آن می‌فروشد کسی نبیند، اما مثل این‌که به تدریج به نظر نویسنده تعداد جوانانی که از اقشار متمول بودند و به این اماکن می‌رفتند بیشتر شده و نویسنده آن را «ضدیت با اعتقادات ملی» می‌داند. در جامعه سنتی عصر قاجار برخی از اقشار متمول که بتدریج در معرض فرهنگ غربی قرار گرفته بود رسوم غربی‌ها را با این‌که مخالف حفظالصحه بود، اجرا می‌کردند؛ «در مجالس بعضی از تازه جوانان اعیان که در ایران فرنگی مآبشان می‌خوانند ترتیب از این قرار نیست، بلکه مهمانی‌هایی که این نو ظهور فرنگی مآبان به یکدیگر می‌دهند، بسیار شباهت به آن بزم‌های جمشیدی دارد که شعرای ما به نظم درآورده با این تفاوت که آن وقت شراب طبیعی می‌نوشیدند و در این مجالس زهرآلودترین و مهلک‌ترین الکل‌ها نوش می‌کنند و عجب این است که این هم‌وطنان بی‌مبالات دوستان پرهیزگار خود را متعصب می‌خوانند و می‌گویند چرا باید تنفر نمود از مایعی که آن‌ا غم دنیا را از دل ما می‌برد.» برخی از مروجان مسکرات از سفرکردگان به اروپا و جوانان تحصیل کرده بودند.

در ممالک اسلامی بر اثر احکام شرعی اسلامی حمام‌ها دارای رونق بودند. علاوه بر این‌که در عمارت‌ها حمام‌های مخصوص شخصی بود. در همه محله‌ها و حتی در حیاط مساجد هم حمام‌های عمومی وجود داشت. در هر محله از شهری بستگی به بزرگی محله یک تا سه باب حمام بود و

ورودی آن هم ارزان بود و فقرا هم می‌توانستند برای آب تنی به حمام بروند. حمام‌ها در مشرق زمین یک محوطه بزرگ حوض‌خانه مخصوص درآوردن لباس داشت و سپس محلی بزرگ و گرم (گرمخانه) مخصوص عرق کردن و دلاکان حمام بود. افراد عادی در همان صحن بزرگ عمومی شستشو می‌کردند و خزینه‌های آب هم موجود بود، اما تقسیم آب بی‌قاعده بود و آب گرم و سرد مستقیماً از خزینه‌هایی که به صحن بزرگ وصل بود، گرفته می‌شد. استحمام‌کنندگان پس از صابون زدن داخل همان خزینه‌ها می‌شدند و شستشوی خود را در آنجا به اتمام می‌رسانند.

تقسیم آب در ایران بسیار بی‌قاعده و به کلی مخالف با حفظالصحه بود، راه‌های آب سطحی بود و پوشیده نبود و آب از میان شهر به صورت روباز می‌گذشت و آب مشروب آلوده می‌شد. برخی از زنان لباس‌ها را در آب مشروب محله خود می‌شستند. در بعضی محلات رختشوی‌خانه مخصوص ساخته بودند، اما به آن اعتنایی نمی‌کردند. نویسنده این عمل زنان را خلاف احکام اسلام می‌داند، حتی چاه آب را در نزدیکی چاه فاضلاب‌ها می‌کنند و دیوار چاه غیر قابل نفوذ نبود و آلودگی به آن نفوذ می‌کرد. برخی چاه‌ها را نیز غیر قابل نفوذ می‌کنند، اما از آنجا که چاه‌های شهر به هم مرتبط بود، اگر چاهی آلوده می‌شد و بیماری مسری به آن نفوذ می‌کرد همه آلوده می‌شدند. در شهرها معمولاً برای نظافت شهر و نظیف‌ماندن کوچه‌های شهر در حیاط مساجد توالت‌ها را قرار داده‌اند تا اجرای آداب طهارت انجام شود و نواقص کوچه‌ها در این زمینه برطرف شود.

دین اسلام برای حفظالصحه ارتباط میان زن و شوهر را هنگامی که زنان حائض هستند، نفی می‌کند و حرام اعلام می‌کند. نویسنده این نفی را برای نظافت طرفین می‌داند که موجودات ذره‌بینی (میکروب) که وجود دارند، باعث ایجاد امراض نشود، حتی بیماری‌های سوزاک نیز در این ایام بیشتر می‌شود. غسل در این هنگام به گونه‌ای سوق‌دادن و تشویق زن در اجرای آداب نظافت بدن است، زیرا تا هنگامی که غسل نکرده، جسم او ناپاک است و زن مسلمان برای تطهیر و پاکی خود باید غسل انجام دهد.

۴- علل عدم رعایت حفظ‌الصحه

موانع، مشکلات و محدودیت‌های بسیاری در هنگام به کارگیری آموزه‌های اسلامی در رابطه با حفظ‌الصحه در جامعه عصر قاجار وجود داشت و نویسنده آن‌ها را تذکر می‌دهد که بر اساس آموزه‌های اسلامی محیط زندگی نباید ناسالم باشد، اما جامعه سنتی و ضعیف از نظر اقتصادی بسیاری از اصول حفظ‌الصحه را نمی‌توانست انجام دهد.

نویسنده استناد برخی افراد به تجویز اطبا برای مصرف مشروبات را اشتباه می‌داند «فی‌الواقع اعتقاد بعضی از اطبای ما نیز چنان است که حق را به جانب ایشان می‌دهد، چه مشروبات الکلی در نزد آن اطبا دوای هر دردی به شمار می‌رود و هر وقت طیب بومی در معالجه مرض عاجز ماند شراب یا کنیاک و یا مایع مسکر دیگر تجویز می‌نماید و اگر آن وقت مرض برطرف نشد، دیگر بی‌علاجش می‌داند» و حتی الکل را در امراض عصبانی (روانی) شدید هم تجویز می‌کردند.

رعایت نظافت عمومی و خصوصی در هنگام مراسم حج بیشتر از هر مورد نظافتی برای نویسنده اهمیت داشت، زیرا این مراسم را غربیان زیر نظر داشتند و رعایت اصول حفظ‌الصحه برای سلامت حاجیان هم مهم بود. خطر کاروان‌ها و کشتی‌های حجاج از آن رو بود که برای تعداد زیادی از حاجیان شرایط لازم حفظ‌الصحه ناقص و تقریباً ناممکن می‌شد، مشقات سفر و بی‌آبی و بی‌غذایی هم وجود داشت که خلاف حفظ‌الصحه بود. این شرایط سخت باعث بیماری‌های طاعون و وبا می‌شد. به همین علت «انجمن صحی» بین المللی در سال ۱۸۹۴ م. / ۱۳۱۲ ق. تصویب کرد تا حاجیان مخارج ایاب و ذهاب سفر به میزان کافی نداشته باشند، آن‌ها را در کشتی قبول نکنند. این انجمن در سال ۱۹۰۳ م. / ۱۳۲۱ ق. در پاریس دوباره تشکیل شد و نویسنده از سوی دولت ایران به «نماینده‌گی طبی» در آن حضور داشت. شرایط حفظ‌الصحه حاجیان دشوار بود. در مکه برای تمام شهر دو باب حمام عمومی وجود داشت یکی از آن‌ها گرم و دیگری سرد بود، چون حمام سرد روباز بود، آب آن به حرارت آفتاب ملایم می‌شد. در تمام مدت حج آب این دو حمام عوض نمی‌شد و همه حجاج ممکن بود هفتاد هزار الی سیصد هزار نفر شوند و

عادت ازاله مو بسیار قدیمی است. در ممالک مشرق و میان مسلمانان وجود داشت. قدما ازاله مو را به قصد حفظ‌الصحه انجام نمی‌دادند و بیشتر برای زیبایی معمول بود، اما بسیاری از مردم و طبقه علما عموماً موی سر را می‌تراشیدند، البته هر کس می‌خواست موی سر خود را داشته باشد، مختار بود. در اسلام ریش‌داشتن مستحب است، اما در قوانین حفظ‌الصحه نباید ریش را خیلی بلند گذاشت. تیغ باعث خراشیدگی و جوش صورت در برخی می‌شود و احتمالاً دلیل کراهت تراشیدن در اسلام همین نکته حفظ‌الصحه باشد. بعد از هر نماز ریش را شانه کنند و شرعاً باید هر کسی شانه مخصوص داشته باشد. فواید ازاله موهای نواحی مواضع تناسلی بیشتر از هر موضعی در بدن نیاز به حفظ‌الصحه و نظافت دارد، زیرا در بیماری‌هایی مانند سوزاک موهای نواحی تناسلی باعث سرایت میکروب‌ها به جاهای دیگر می‌شود. اسلام ازاله موهای زیر بغل و موهای نواحی نشیمنی را هم توصیه می‌کند.

در ایران برای ختنه‌کردن معمولاً جشن می‌گرفتند و اقوام و دوستان جمع می‌شدند. اگر خانواده متمول بود، هنگام جشن ختنه بچه‌های فقرا را دعوت می‌کردند تا از مهمانی‌ها و ولیمه‌هایی که می‌دادند، بهره‌مند شوند و یا متمولی که فرزند خود را ختنه می‌کرد، طفل فقیری را نیز ختنه می‌کرد و جشن می‌گرفتند و برای سلامتی فرزند خود، فرزند فقرا را تا روز بازکردن زخم در خانه مهمان می‌کردند و به فرزندان فقرا هدیه می‌دادند، این رسم‌ها در خانواده‌های مسلمان وجود داشت. در نزد قدما توصیه به ختنه‌کردن حفظ‌الصحه بوده و لزوم آن را درک می‌کردند. مخصوصاً اهل نظام و لشکریان به فکر صحت و سلامتی سربازان خود بوده‌اند و آن را انجام می‌دادند. با توجه به نفوذ پیشوایان مذهب در گذشته این رسم از سوی آن‌ها اجرا می‌شود تا سایر مردم با کمال میل انجام دهند. نویسنده ابراز می‌دارد، هرچند ختنه‌کردن از امراض جلوگیری نمی‌کند، اما موافق حفظ‌الصحه است. در صورت عدم ختنه ممکن است ترشحات باعث سوزش در اطفال شود و ممکن است به استمنا کشیده شوند، در بیماری سوزاک و یا دیابت ممکن است باعث التهاب شود و ممکن است مرد را عقیم کند ختنه‌کردن در جلوگیری از بیماری سفلیس مؤثر است.

حمام هر کسی کیسه و تیغ و لیف مخصوص به خود داشته باشد. سوخت حمام‌ها از خاکروبه و پهن گاو که مخالف حفظ‌الصحه بود، تأمین می‌شد. توصیه می‌کند آبی که در حوض مساجد برای وضو است، پاهای آن فرو نبرند و آب دهان را دوباره در آن نریزند که آلوده می‌شوند (۱۲).

نتیجه‌گیری

کتاب «نامه احمدی یا حفظ‌الصحه اسلامی» بازتابی از جامعه عصر قاجار از نظر سلامت و بهداشت است. دکتر امیرخان عاشوری مؤلف کتاب بر اساس آموزه‌های اسلامی وضعیت سلامت جامعه قاجاری را می‌سنجد و بررسی می‌کند و بسیاری از مسائل اجتماعی و شیوه زندگی مردم هم در کتاب آمده است. در کتاب آموزه‌های اسلامی درباره منع و حرمت مشروب، غسل و وضو و وضعیت حمام‌ها، در ازاله موهای زائد بدن و ختنه‌کردن کودکان آمده است. در حول هر کدام از این مسائل ابتدا توصیه‌ها و احکام اسلامی شرح داده شده و سپس وضعیت جامعه و چگونگی به کارگیری این احکام و توصیه‌ها آمده است و هر کجا کمی و کاستی و کاهلی از سوی مردم و حکومت در عدم رعایت احکام بهداشتی و سلامت اسلامی بوده، گوشزد شده است. به طور کلی در منابع اسلامی در مورد سلامت بدن و توصیه‌های بهداشتی مطالب مهمی دیده می‌شود. همین امر می‌تواند نشانگر اهمیت سلامت انسان در شریعت اسلام باشد.

عدم رعایت نظافت و مسائل بهداشتی و سلامت در جامعه قاجاری به علت عدم امکانات بود، هرچند در مورد استفاده از مشروبات الکلی نویسنده اذعان دارد که در طبقه اعیان و فرنگ‌رفتگان استعمال آن بسیار بیشتر از مردم دیگر است. این عامل هم ریشه فرهنگی داشت و ورود تجدد به جامعه ایرانی عصر قاجار سبب آن شده بود، اما در نظافت کوچه و شهر و وضعیت حمام‌ها نویسنده بلدییه (شهرداری) را مسئول می‌دانست و در مسأله ازاله مو و ختنه‌کردن بیشتر از همه مسأله فرهنگی و اسلامی مؤثر بود که نظافت و سلامت شخصی حفظ شود.

برای ادای فریضه غسل به جز این دو محل جای دیگری نداشتند. حفظ‌الصحه آب ممکن نبود. در مکه عذر این عدم رعایت نظافت گرانی آب بود.

در ممالک اسلامی به طور کلی کوچه‌ها کثیف و تنگ و بی سنگفرش بودند و جارو نمی‌شدند، چاه‌ها و آب انبارها متعفن و پر از آلودگی بودند و لاشه حیوانات بیمار که ذبح شده، اشاعه آلودگی و بیماری می‌کردند. در بعضی از سرزمین‌های اسلامی در خانه‌ها مستراح وجود نداشت و در گودال‌های پهلوی خانه‌ها فضولات جمع می‌شدند. در عید قربان هم خون گوسفندهای ذبح‌شده در معابر و منازل جاری و پوست و روده‌ها و امحا و احشای آن‌ها در زیر آفتاب می‌ماند و باعث عفونت و تولید بیماری می‌کردند. در شهرها حمام‌ها منبع ناپاکی و سرایت بیماری‌های پوستی شده بود. آب خزانه پانزده روز و حتی ماهی یک بار عوض نمی‌شدند و از آب خزانه بوی چربی کریه‌ی به مشام می‌رسید و مشتریان این حمام‌ها مجبور بودند که در خود حمام و یا پس از مراجعت از حمام سر و صورتشان را با آب سرد پاک بشویند تا از بوی آب خزانه خلاص شوند. فقرا که به این حمام‌ها می‌رفتند، در معرض خطر انواع بیماری‌های پوستی بودند، زیرا در این خزانه‌ها هر صبح مقداری آب در خزانه باز می‌کردند و تا جایی آب وارد می‌شد که جای آب صرف شده روز قبل را بگیرد و چربی آب که بالای آب بود را بگیرند، این عمل سبب شد بیماری کچلی مخصوصاً جرب (گال)، در حمام‌های رشت دیده شود. نویسنده به اداره بلدییه (شهرداری) توصیه می‌کند، البته با کنایه که بر امور حمام‌ها نظارت شدید کنند تا مشتریان آن از معایب آن رهایی یابند.

از مسائل دیگر حمام اصول گرم کردن و ترتیب کیسه و صابون‌زدن استحمام‌کنندگان بود که در آن‌ها نظافت رعایت نمی‌شد. کیسه‌کشی و صابون‌زنی کلاً مضر بود. کیسه و لیفی که دلاکان حمام به کار می‌بردند، از روی بدن یکی بر بدن دیگری می‌گذارند و باعث بیماری‌های پوستی، سفلیس و کچلی می‌شد. سر تراشی هم که در حمام معمول بود، چون تیغشان تمیز نبود و برای افراد بسیاری استفاده می‌کردند بیماری‌های پوستی را بروز می‌دهد. نویسنده توصیه می‌کند در

وجود نداشت، اما در همین مطالب هم بسیار اطلاعات ارزنده‌ای موجود بود که معمولاً در کتاب‌های تاریخی وجود نداشت، در کتاب‌های پزشکی نیز که در این دوره تألیف شده بود، به خاصیت داروهای گیاهی و انواع امراض می‌پرداختند و به آنچه که در زمینه حفظ سلامت در محیط بود، نمی‌پرداختند. با توجه به نتایج به دست‌آمده هم پیشنهاد می‌شود مطالعات بیشتری در زمینه بهداشت و سلامت از دیدگاه اسلام، پیامبر (ص) و ائمه (ع) که به استخراج مطالب مرتبط با حفظ سلامتی منجر می‌شود، انجام گردد، زیرا همانطور که در پژوهش آمده است، توصیه‌های اسلامی در بهداشت در عصر قاجار با وجود عدم امکانات بهداشتی از سوی مردم تا حد توان و امکان انجام می‌شد و رعایت بسیاری از اصول بهداشتی را به دلیل عمل به توصیه‌های اسلامی انجام می‌دادند.

تشکر و قدردانی

از همه افرادی که در راستای تدوین و انجام مقاله با اینجانبان همکاری نموده‌اند، تقدیر و تشکر فراوان دارم.

در کتاب حفظ‌الصحه اسلامی، دکتر عاشوری بر خلاف برخی از کتاب‌های حفظ‌الصحه مانند حفظ‌الصحه ناصری اثر محمدکاظم گیلانی (۱۲۷۷ ق.) به اصول شش‌گانه سلامت و تندرستی اشاره نکرده است و به عوامل محیطی حفظ‌الصحه توجه دارد. در کتاب حفظ‌الصحه ناصری تدابیر حفظ تندرستی در شش اصل مورد بحث قرار گرفته است؛ هوا، خوردن و آشامیدن، حرکت و سکون، خواب و بیداری، احتباس و استفراغ و اعراض نفسانی است. هوا تعدیل‌کننده روح و لازمه حیات انسان است و هوای معتدل که به ذرات معلق آغشته نباشد از ضروریات حفظ سلامتی است، در خوردن و آشامیدن جنس غذا از دارو نباشد و باید میانه‌روی در غذاخوردن رعایت گردد و بهترین زمان نوشیدن آب پس از خروج غذا از معده است. حرکت و سکون بهترین زمان برای انجام فعالیت پس از کامل‌شدن هضم غذا در معده است. در خواب و بیداری بهترین زمان برای خوابیدن پس از خروج غذا از معده است، زیرا خوابیدن پیش از خروج غذا از معده باعث نفخ و خیال و خواب‌های هولناک می‌شود. استفراغ واژه‌ای کلی برای هر گونه دفع از بدن است و احتباس ذخیره مواد غذایی هضم‌شده در بدن است. در اعراض نفسانی (حالات روانی) برای حفظ تندرستی لازم است تا از اندوه و خوف و خوشحالی مفرط دوری شود و با اندک مشکلی مکدر نگردد و همواره در پی شادی و سرور باشد.

این پژوهش بدون هرگونه حمایت مالی به انجام رسیده است.

نویسندگان اعلام می‌نمایند که تضاد و منافعی در این تحقیق وجود ندارد.

این پژوهش با همکاری سه نفر از پژوهشگران انجام شده است که نفر اول دانشجوی دکتری با سهم ۵۰٪ و ۲ نفر از اساتید که نفر دوم و سوم نویسندگان هستند با سهم ۲۵٪ در پژوهش بوده است.

همچنین این پژوهش بر اساس رساله دکتری دکتر امیرخان عاشوری انجام شده است. با توجه به این‌که در رساله مباحث به صورت ابتدایی مطرح شده بود، امکان تحلیل و بررسی بیشتر در زمینه سلامت و مراقبت در جامعه عصر قاجار

References

1. Hamadani M. Monotheistic Approach of the Prophet Mohammad to Illness. *Rel and Hea (Quarterly)* 2018; 6(2): 62-72. [Persian]
2. Rostaii M. The history of medicine in Iran (from the Qajar era to the end of the Reza Shah era) by the narrative of the documents. Tehran: National Library Archives of I.R; 2003. p.344. [Persian]
3. Manzor al-Ajdad MH, Aghajari H, Saghafi M. Impediments of the development of modern pharmacies in Qajar era. *Med Eth and His of Medi (Quarterly)* 2012; 5(6): 42-53. [Persian]
4. Karimi B. Women in Iranian medical discourse relying on the Safavid period. Tehran: Research Center for Islamic History; 2016. p.67. [Persian]
5. Hekmat A. Iranshar. Issue 22 National Commission for UNESCO in Iran. Tehran: Tehran University Press; 1965. Vol.2 p.1403. [Persian]
6. Mahbobi Ardakani H. History of New Civilization Institutions in Iran. Tehran: Tehran University; 1975. Vol.1 p.284. [Persian]
7. Ringer M. Religion and Discourse on Cultural Reform in the Qajar Period. Translated by Haghigat Khah M. Tehran: Qhoqnos; 2002. p.116, 118. [Persian]
8. Shammim A. Iran in the period of Ghajar empire. Tehran: Modaber; 1995. p.163. [Persian]
9. Qahremaniasl1 V, Salehi Panahi M, Sedghi M, Sasanpour SH. Role of socio-cultural factors in the development of modern medicine in Qajar era. *Soc Eco His Stu (Quarterly)* 2017; 6(1): 83-105. [Persian]
10. Mahbobi Ardakani H. The History of the Transition of Tehran University and Iranian Higher Education Institutions in the Pahlavi era. Tehran: Tehran University; 1971. p.30. [Persian]
11. Qahremaniasl1 V, Salehi Panahi M, Sedghi M, Sasanpour SH. Effect of Economic Barriers on the Development of Modern Medicine in the Qajar Era with an Emphasis on Drug. *Med His (Quarterly)* 2017; 9(31): 73-83. [Persian]
12. Ashori A-KH. Ahmadi letter or Islamic Maintaining health. Tehran: Darlfnon; 1914. p.2-122. [Persian]